

Kafkától a kirakatbábukig és azon túl

A történelem végének toposza a kortárs közép-európai irodalomban

Már a második világhéges befejező szakaszában világossá vált, hogy az európai földrész békéje és stabilitása csak a (kelet)-közép-európai országok nemzeti függetlenségének rovására teremthető meg. A háború végére kialakult katonai és politikai helyzet, valamint a győztes nagyhatalmak érdekkonfliktusait feloldani hivatott kompromisszumok eredményeként 1944–45-ben Magyarország déli, keleti és északi szomszédaival együtt a szovjet érdekszféra részévé vált. Vagyis Közép-Kelet-Európára lehullott a Vasfüggöny (Iványi 2022). Éppen ennek az időszaknak a legvégén, 1989-ben teszi közzé az amerikai politológus Francis Fukuyama a mára már nemcsak világhírűvé, hanem elcsépeltté is vált, illetve időnként félremagyarázott téziséit, miszerint a liberális demokrácia történeti alternatíváinak (pl. a fentebbi időszakot több okból is meghatározó államszocializmus) bukásával nemigen maradt más hátra, mint az „unalom évszázada” (1989).

Csakhogy az érdemi, mozgalmas történelem elakadásának toposza már akkoriban sem volt újkeletű.¹ E tanulmány nem kívánja mérlegre tenni a történelmi-politikai síkok sajátosságait, célja egészen más: körüljárni azt, hogy e fogalom miként jelenik meg az amerikai szerző ténykedése előtt, illetve azt követően egyes közép-európai irodalmi művekben. Az alábbiakban négy alkotásban kíséreljük meg kimutatni, egymástól részben függő, részben független szerzői nézőpontokon átívelően ennek a toposznak a szép, illetve esszéirodalmi reprezentációit.

DR. IVÁNYI MÁRTON PÁL (1984) a Budapesti Corvinus Egyetemen tudományos fokozatot szerzett, a digitális média társadalmi, geopolitikai, nemzetközi politikai gazdaságtani és ideológiai jellemvonásait vizsgáló kommunikációkutató. Eme interdiszciplináris vizsgálódásai mellett nyelvészeti, történelmi, vallástudományi, irodalomtörténeti és közéleti témákkal is foglalkozik.

1 1989-es esszéjében maga Francis Fukuyama is korábbi szerzőktől eredezteti e fogalomhasználatot, azt egészen Karl Marxig vezetve vissza.

A kommunizmus mint a történelem vége

Örkény István írja a *Lágerok népében*, hogy „A lét bizonytalanná vált [...], egy menekülés van: a képzelet országa. Mint mindig, amikor az ember körül megrendül a valóságos lét, a lélek összezsugorodik, és a fantázia selyemfonalával sző maga köré gubót, mely oltalmaz, éltet és melegít” (1981: 59). Igaz lehet e megállapítás a cseh író Milan Kundera esetében is. Alighanem hazája történései, amelyek végül az ő száműzetésébe is torkollanak, alapvetően határozzák meg úgyszólván a teljes életművét és azon módszeres, könyörtelen bírálatot is, amely regényeiben az államszocializmus korszakára irányul. Már franciaországi tartózkodása idején, 1979-ben jelent meg a *Nevetés és felejtés* (csehül eredetileg *Knihasmíchu a zapomnění*) című könyve, amelyet egyrészt végigkísér eme kritikus attitűd, másrészt ennek spektrumán a megszállt cseh és morva részekre afféle nehéz, mozdulatlan és elmozdíthatatlan „gólemként” nehezedik a Történelem (poszt)totalitárius terhe egyebek mellett önnön eleveenségének, folytonosságának is útját állva. A könyv, amely miatt annak szerzőjét a csehszlovák állampolgárságától is megfosztották, talán legértékesebb, *Elveszett levelek* című fejezetében a narráció egy roppant érdekes problémát fogalmaz meg. Az utcát, ahol a főhősnő, Tamina született, „Schwerin útnak hívták. Ez a háború alatt volt, és Prágát a németek tartották megszállva. Tamina apja a Cernokostelecká úton született. Ez az Osztrák–Magyar Monarchia idején volt. Tamina anyja a Foch marsall útra költözött a férjéhez, Tamina apjához. Ez az első világháború után volt. Tamina a Sztálin úton élte le gyermekkorát, és a férj a Vinohradská útról vitte új otthonukba. De mindez ugyanabban az utcában történt, csak épp az utca nevét változtatták folyvást, mosták az agyát, hogy meghülyüljön.” E jellegzetesen közép-európai, illetve 20. századi történelmi idővonal megrajzolását Kundera következő következtetése kíséri: „Azokban az utcákban, amelyek nem tudják, mi a nevük, ledöntött szobrok szellemi tévelyegnek. Döntötte a szobrokat a cseh reformáció, döntötte az osztrák ellenreformáció, döntötte a Csehszlovák Köztársaság, döntötték a kommunisták; még Sztálin szobrai is ledőltek. És mindezeknek a ledöntött szobroknak a helyén most egész Csehországban Lenin-szobrok nőnek, úgy nőnek ott, mint fű a romokon, mint a feledés melanholikus virágai.”

Majd, ahogyan ezt más műveiben² is teszi olykor, Kundera viszonyítási pontként egy szűk fél évszázaddal korábban született, Taminához hasonlóan prágai kötődésű szerzőtárhoz fordul: „Ha Franz Kafka az emlékezet nélküli világ prófétája volt”, akkor az 1975 és 1989 között regnáló szovjet báb államfő, „Gustav Husák ennek a világnak az építője. A Felszabadító Elnöknek nevezett T. G. Masaryk után (minden szobrát kivétel nélkül ledöntötték), Benes, Gottwald, Zapotocky, Novotny és Svoboda után ő az én hazám hetedik elnöke, a feledés elnöke. Az oroszok juttatták hatalomra 1969-ben.” Nem várat sokat magára

2 Például I. Kundera, Milan: *A regény művészete*. Budapest, 2000, Európa Könyvkiadó, 50.

itt egy kivételesen komoly konklúzió sem: „– A nemzeteket úgy likvidálják [...], hogy legelőször elveszik az emlékezetüket. Megsemmisítik könyveiket, műveltségüket, történelmüket. És valaki másféle könyveket ír, más műveltséget nyújt, más történelmet gondol ki nekik. A nemzet aztán lassan nem érti jelenét, és elfelejti múltját. A környező világ pedig még sokkal hamarabb felejt. [...] Senki se tudja, mi lesz. Egy azonban bizonyos. A jövőbelátás perceiben a cseh nemzet közelről nézhet szembe saját halálának képével. Nem mint ténnyel, sem mint elkerülhetetlen jövővel, de mégis mint egészen konkrét lehetőséggel. A halála vele van” (Kundera 2014: 231–235).

Vagyis, a délvidéki (dráma)író Végel László szavaival „a történelmi pokol laboratóriuma” (2017: 541) számos kísérlet után ennél a konkrét eseménynél megállapodni tűnik. Más szóval, az addigi, változékony és mozgalmas történelem helyébe egy időtlen és átideologizáltságra (Iványi 2021) kárhoztatott, színtelen világ lép, amelyben felszívódnak a nemzetek, az érdemi események, az árnyalatok. Kundera akkoriban még nem tudhatott³ arról, amiről „honfitársa”, Václav Havel: azt, hogy az államszocializmusnak – amellyel kapcsolatban utóbbi szerző bevezeti a „poszttotalitárius” rendszer fogalmát – egyszer csak vége szakad. Havelnél, aki egyszer sem használja a történelem vége fogalmát kimondotlan, hasonló rezdületlenségre vannak ítélve e társadalmak: „A poszttotalitárius rendszer [...] viszonyai állandóak és stabilak [...], a tényleges hatalom síkján a társadalom távolról sem élesen polarizált, alapvető konfliktusai [...] magukban az emberekben játszódnak le.” Havel bírálatában e szóban forgó rendszert egyes aspektusaiban már rokonítja az akkoriban kibontakozófélben lévő kapitalista fogyasztói társadalommal is, amelyet már – akarva-akaratlanul is – előrevetít e helyen, rámutatva, hogy a „szunnyadó” társadalmat leköti „a fogyasztói életforma »státusszimbólumaiért« folyó hajsza” (1991: 154–155).

Havel, aki előbb 1989-től a rendszert váltó Csehszlovákia, majd 1993-tól a Cseh Köztársaság első államfője, e helyen idézett politikai esszéje, *A kiszolgáltatottak hatalma* (cseh: *Mocbezmocných*) 1985-ben készült el. Azokban az években íródott, amikor a merev poszttotalitárius rendszerekben jelentősebb mozgások indulnak el, amelyek értelemszerűen formázzák Fukuyama felfogását és 1989-es esszéjét is.

- 3 Fontos ugyanakkor, hogy Kundera későbbi munkájában már nagyon is megjelennek a rendszerváltoztatás tapasztalatai, illetve valamelyest relativizálódik a totalitárius paradigma érvénye is. Hiszen 1988-as *Halhatatlanság* (Nesmrtelnost) című regényében már a következőket olvasni: „Az ideológia és az imagológia összehasonlításához hadd tegyem hozzá még a következőt: az ideológiák olyanok voltak, mint a kulisszák mögötti óriási kerek, melyeknek forgása háborúkat, forradalmakat, reformokat indított el. Az imagológia kerekai is forognak, ez azonban a történelmet nem befolyásolja. Az ideológiák harcoltak egymással, s gondolatrendszerikkel képesek voltak egész korszakokat meghatározni. Az imagológia maga szervezi rendszereinek békés váltakozását az idények váltakozásának friss ritmusában. Paul szavaival szólva: az ideológiák a történelem részei, míg az imagológia ott kezdődik, ahol a történelem véget ér”. Bővebben l. Kundera, Milan (2016): *Halhatatlanság*. Budapest, 2016, Európa, 162.

Havel közvetett „jóslata” az államszocializmust felváltó szabadpiaci berendezkedés konzumideológiájáról már konkrét valóságként ölt testet a szlovén Drago Jančar *A névtelen fa* (szlovénul: *Drevobrezimena*) című könyvében szűk negyed évszázaddal később, immár a 21. századból: „Az Úr 2000. esztendejében [...] új évezred kezdetén” járunk, „a város szélén, a történelem végén” (2011: 57). A könyv főhőse, a megbomló elméjű vagy akár a történelmi folyamatokat épenséggel megérteni kezdő (e dilemma feloldása az olvasóra van bízva) főhős, a levéltári történész Janez Lipnik egy bevásárlóközpontba érve azt kénytelen tapasztalni, hogy „a hatalmas kirakatok bábu mosolyognak, a távolban zene dübörög [...]”, majd a következő pillanatban azzal szembesül, hogy „itt áll az idő, noha mindenki siet valahová” (2011: 57–58).

E ponton az ember fülébe cseng a cseh Karel Čapek azon gondolata, melyet a tavaly éppen százéves művében, az Abszolútum-gyár (cseh: *Továrna Na absolutno*) című tárcaregényében tett közzé, miszerint: „korlátlan bőségben állt rendelkezésre minden, amire az embereknek szükségük van. Csakhogy az embereknek mindenre szükségük van, kivéve a korlátlan bőséget” (1978: 112). Jančar is e szellemben folytatja e szálak kibontását, később ugyanerre a (nem-)helyszínre visszakalauzolja főhősét: „itt megállt az idő [...] A lüktető számok csak a látszat, ez most már világos [...] csak a valójában nem mozduló idő illúziója [...] A hangszórók hangja, valaminek a ritmizált hangja, amit zenének neveznek, a járókelők nesztelen léptei, a meztelen, vértelen kopasz bábu, arcán a festett pírral a kirakatnak dől, és őt nézi üres szemével. A mellette elhaladó embereknek is üres a szemük, anélkül bolyonganak a fényes felületeken, hogy tudnák, hová is tartanak tulajdonképpen, és honnan is jöttek. Valahol ott az otthonuk, ahová el kell cipelni az élelemt és a ruhát, szepítő- és illatszereket.”

A 21. századi társadalom a maga (fogyasztási) szabadságának (Iványi 2015) e banális dinamikáival együtt is egysíkúnak, üresnek, jellegtelennek, nem utolsó sorban pedig – és különösen a közép-európai történelem, időnként szélsőséges kilengéseihez, lendületéhez mérten – statikusnak tűnik: „itt nem volt semmi a szorongató, semmi az érdekes múltból [...] Ami itt történik, abból semmi sem kerül a levéltárba, abból az ötven év múlva működő levéltárosokat semmi sem fogja érdekelni [...] a holnapi nap ugyanolyan lesz, mint a mai, a történelem itt örökre megállt” (2011: 114–145).

Azonban a közép-európai történelem, még mielőtt ekképp „véget érne”, felvillantja hatalmas mélységeit is a könyvben: „A fénynek, a számtalan láb topogásának a felszíne alatt, az ismerősöknek és barátoknak szóló udvarias köszönések és bólintások között a béke bármely pillanatban üvöltésbe csaphat át, az üvöltés ordítózásba, az ordítózás pokoli erőszakba, ami egyszer már eluralkodott itt körös-körül ebben az országban, az erőszak, amelyben emberi életek veszttek oda, ütések által, lövések által, életek, amelyek barlangokban és pszichiátriai intézetekben tűntek el, a régi, láthatatlan gonosz itt mélyen rejtőzik, az ég gomolyfelhői alatt, a műanyag tető alatt [...] A történelem erősebb a mánál [...] ott a gonosz titka, amit elrejt és elfed a csillogás meg a fény. A föld alatt

semmire sem szolgáló pincék vannak. A levéltárban pince van, kanyargós lépcsőn lehet lemenni. Valamikor ezek a nyirkos pincék, amelyek levéltári célokra nem alkalmasak, emberi célokat szolgáltak. De sem iratokat, sem krumplit nem tartottak bennük. Kínzásra szolgáltak. A Gestapo pincéi [...] Később az UDBA pincéi lettek” (145–146).

A partizánok általi mészárlás Kocevski Rogban, a jugoszláv „Terror Háza”, avagy a vészkorszak-variációk immár – és ezt tanúsítja mind Jančar, mind főhőse, Janez – a múlté, hiszen a liberális demokrácia történelmi alternatívái „szemétdombra jutottak”. Viszont az ár, amit ennek végéért fizetünk, az „erre költs”-erkölcs és egy újkeletű, sivár és, ismételten, stabil eseménytelenségre ítélt, unalmas világ. Ám itt már Jančar lényegében – és közvetetten – átadja a szót Fukuyamának. Akinek a téziséét úgy foglалhatnánk röviden össze, hogy „a Nyugat, a nyugati eszme győzelme mindenekelőtt abban nyilvánul meg, hogy a nyugati liberalizmussal szembeni életképes szisztematikus alternatívák teljesen kimerültek” (1989). Ez abban is érvényre jut, hogy a korábbi folyamatok eredményeként egyes intézmények, ideértve nemcsak a képviseleti kormányzatot, hanem a szabad piacot és a fogyasztói kultúrát is, általánossá válnak.

Egy magyar származású lengyel szerző, a vitriolos társadalmi tablóíró is ismert Krzysztof Varga budapesti helyi tömegközlekedés-történelmi fejtegetésbe bocsátkozva nemcsak a közép-európai idősíkok láncolatán mereng el Jančarhoz hasonlóan, hanem azok képlekenységén, változtathatóságán is. Kunderára emlékeztető módon szintén az államszocialista történelmi örökséggel indítja (ön) iróniáját, ugyanakkor érzékeli annak – a „papírformát” végül borító – múltékonyságát is: „A pesti trolis számozása a hetvenessel kezdődik, ez a vonal köti össze a Kossuth teret az Erzsébet királyné útjával. Azért ezzel a számmal kezdődik, mert a háború után Joszif Sztálin hetvenedik születésnapja alkalmából vezették be a trolis közlekedést Budapesten, ez volt a szovjet nép újabb ajándéka egy újabb testvéri országnak.” Ebben pedig, akárcsak a varsói Kultúrpalota esetében, újabb bizonyítékát látja a szerző annak, hogy: „az élettelen anyag győzedelmeskedik az ember fölött: Sztálin meghalt, de a budapesti trolis közlekednek, a Kultúrpalota áll. Még mindig látni a pesti utcákon a régi, megrozsdásodott, négyszögletes, furán alkalmatlan szovjet ZIU-9-es modelleket. Igaz, nem Sztálint idézik, hanem inkább Brezsnyevet” (Varga 2009: 108–109).

Majd Varga irányt vált, villámgyorsan áttérve a közelmúltra és az akkori jelenre, vagyis a Kundera által korábban öröknek tekintett államszocializmus helyébe lépő új rendszer sajátosságaira is: „most a hatvanas-hetvenes évek fordulóján gyártott Ganz-járművek a legöregebbek, többségük velem egyidős, most már ők hordozzák Budapest emlékezetét: felidéznek a hetvenes és nyolcvanas évek kommunista jólétét, a rendszerváltást, az első demokratikus kormányokat, az újszabadságot és a huszadik század végi kapitalizmust [...] Ilyenek jártak majdnem negyven évig a négyes és a hatos vonalán, a Nagykörúton, most új, alacsony padlójú Combinókkal helyettesítették őket, hogy a többi vonalon elfoglalhassák az UV-k helyét.” Végül a következő kérdésbe sűrítve

előlegezi meg, hogy a jelen társadalompolitikai viszonyok egyik jelképeként felfogott közlekedési apparátus sem örök, tehát a történelem mehet akár tovább is, mint Jančarnál: „Milyen emlékeket vihetnek majd magukkal a városról harminc-negyven év múlva a Combinók, ha levonulnak a Nagykörútról?” (110–111.)

Végszó

Jóval Francis Fukuyama előtt, egész más világpolitikai környezetben Milan Kundera is, éppenséggel fordítva, mint az amerikai politológus, látni vélte, az érdemi történelem végét az államszocializmus fájdalmas, ám „történelmileg szükségszerű” (irónia!) győzelmével. Vagyis nem kizárólag Fukuyama játszik el ezzel a birtokos szerkezet jelölte fogalommal, megkockáztatva, hogy az érdemi fejlemények idejének leáldozott (és itt szokás egyébként félreérteni is Fukuyamát).⁴ Hanem az voltaképpen egy időről időre változó tartalmú közép-európai toposznak is tűnhet.

Kundera iróniájában ugyan marad hely történésnek, sőt, gyarapodásnak – ám ez már kizárólag a szocializmus „vívmányainak”, például szobrainak, önkényes köztér-elnevezéseinek köre. Havel poszttotalitárius rendszerében is adódhatnak történések, ám ez nem lehet más, mint a kulcsín alatti, lélektani mozgatóké, amelyek már nem törnek ugyanakkor felszínre a tömegek cinkossága, illetve haszonelvű megalkuvása miatt. Jančar valahol itt veszi fel a fonalat. Nála is vannak fejlemények, már ha ezen a bevásárlók lábtoppánását, a fények vibrálását értjük. A fogyasztó is hazamegy egy idő után. Főszereplője azonban joggal érezheti úgy, hogy a 20. században tetőző történelem egykori szakadécai utáni jelen és jövő, afféle végkifejletként, ellaposodik, jellegét veszíti. Varga szintén túllép az államszocializmuson. Nála az akkori, kétezres évek első évtizedének társadalompolitikai valósága azonban nem tűnik öröknek, ehelyett bölcs, inkluzív kérdésfeltevással él: vajon mi következik azután?

Végső soron Kunderánál – legalábbis a korábbi regényeiben – a kommunizmus valami megmásíthatatlan és örök. Jančarnál az e helyébe lépő konzumtársadalom a feledés kétségkívül jótékony homályát bocsátja ugyan a megelőző század totalitárius bűneire, amorf fogyasztói állóvízbe, hétköznapi, színtelen masszába futtatva ki egykori lendületét. Varga pedig él a gyanúperrel, hogy napjainak társadalmi és tárgyi öröksége is változni fog. Végül olyan nézet is

4 Fukuyama ugyanis nem állítja, hogy egyáltalán ne következnének még be események, pusztán annyit, hogy lényegiek a liberális demokrácia történeti alternatívájának számító totalitárius rendszerek bukásával már nemigen fognak. Szó szerint azt írja 1989-es esszéjének III. szakaszában, hogy: „nagyon kevésbé számít, hogy Albániában vagy Burkina Fasóban milyen furcsa gondolatok jutnak az emberek eszébe [...], mert minket az érdekel, amit bizonyos értelemben az emberiség közös ideológiai örökségének nevezhetnénk”.

van, így Havelé, miszerint a kommunizmus és a fogyasztói társadalom ugyanazon szürke bürokratikus érme két oldala.

Az egymást – legalábbis egy darabig – követő történelmi váltások tényei, illetve az elevenség tompulása és a folyamatszerűség megszakadása – inkább Fukuyamától függetlenül, mint az ő hatására – egyszerre jelenik meg azon közép-európai irodalomban, amelynek történelmi értéke és párhuzamai egyaránt abból adódnak, hogy – a szlovén esszéíró Marijan Rozanc szavaival – „anélkül, hogy tudtuk volna, mikor, hirtelen »egy nevetséges klubban« találtuk magunkat” (Lovas 2011: 277–278).

BIBLIOGRÁFIA

- Augé, Marc: *Nem-helyek. Bevezetés a szürmodernitás antropológiájába*. Budapest, 2012, Műcsarnok.
- Capek, Karel: *Abszolútum-gyár*. Budapest, 1978, Európa.
- Fukuyama, Francis: The End of History? *The National Interest*, 1989, No. 16. (2), 3–18.
- Havel, Václav: *A kiszolgáltatottak hatalma*. Pozsony, 1991, Európa.
- Iványi Márton: Dekódolás. *Dinamo Blog*, 2015. Elérhető online: <http://dinamo.blog.hu/2015/08/23/dekodolas>
- Iványi Márton: Idő és ideológia: a történelemfogalom mibenléte a közép-kelet-európai szép- és esszéirodalomban. *Kalligram*, 2021, 30 (12) 85–92.
- Iványi Márton: Sors és vélt vagy valós közösség – Közép-Kelet-Európa szellemtörténeti egyedülállóságának diskurzusa a hidegháborús évtizedek visegrádi térségi irodalmában. *Kortárs*, 2022, 65 (2), 65–73.
- Jancar, Drago: *A névtelen fa*. Budapest, 2011, L'Harmattan.
- Kundera, Milan: *Nevetés és felejtés könyve*. Budapest, 2014, Európa.
- Lovas Ildikó: Az idő veszett el, avagy mi ezért nem tartunk macskát. In *A névtelen fa*. Budapest, 2011, L'Harmattan, 275–279.
- Örkény István: *Lágerek népe*. Budapest, 1981, Szépirodalmi.
- Varga, Krzysztof: *Turulpörkölt*. Budapest, 2009, Európa.
- Végel László: Balkáni vándor. Utószó a Diófa házikóhoz. In Jergovic, Miljenko: *Diófa házikó*. Budapest, 2017, L'Harmattan.